

NÓTÁRI TAMÁS*

CICERO ÉS CLODIUS – A POLITIKAI ÉS PERBESZÉDEK TÜKRÉBEN

A tanulmány Cicero és P. Clodius közötti viszonyt tárgyalja a szónok perbeszédeinek és politikai oratióinak tükrében, és megkísérli az azokban Clodiusról vázolt (némiképp egyoldalú) képet a kor egyéb forrásaival ütköztetni, illetve összhangba hozni, ily módon feltárva a római köztársaság utolsó évtizedeinek egyik legfontosabb közéleti ellentétét, amely nem csupán a politika, hanem a jogalkotás (és a jogalkalmazás) területén is megjelenő következményeivel számos ponton hozzájárult a válság elmélyüléséhez.

*A tanulmány elsődlegesen és hangsúlyozottan a primer források, ezeken belül is Cicero oratióinak fényében járja körül a témát. A szakirodalmi nézetekre csak ott kíván a tanulmány reflektálni, ahol az a szövegek értelmezéséhez, megértéséhez elengedhetetlenül szükséges, a kérdéskör irodalmának kritikai feldolgozása messze meghaladná jelen írás kereteit, illetve egy önálló, kifejezetten a szakirodalom kritikai áttekintésére vállalkozó tanulmányt tenne indokolttá. Az elemzés három fordulópontra (és az ezzel összefüggő jogi háttérre) fókuszál. Először az ellenséges viszony első kicsúcsosodásának, az ún. Bona Dea-pernek a büntető- és szakráljogi hátterét, valamint ezen eljárás következményeit elemzi. Ezt követően a szónok száműzetése és hazatérése körüli eseményekre fókuszál, nevezetesen a *senatus consultum ultimum* mint rendkívüli jogrend eszközeinek Clodius általi negligálását és az általa kezdeményezett visszaható hatályú jogalkotás politikailag is végzetes, illetve Róma közjogi rendszerének további fellazítása felé mutató lépést vizsgálja. Végezetül a Clodius meggyilkolását követően Cicero által felvállalt per stratégiájára, a jogos védelmi helyzet mint büntetőjogi eszköz kiterjesztő értelmezésére tett kísérletre fókuszál.*

1. A BONA DEA-ÜGY – CICERO ÉS CLODIUS KÜZDELMÉNEK KEZDETEI

A Cicero¹ és Clodius közötti ellenséges viszony² első állomását 73-ra³ datálhatjuk, amikor Clodius súlyos csapást mért Terentiára, Cicero feleségére azzal, hogy a Vesta-papnő Fabiát, Terentia féltestvérét *incestummal* vádolta. Többek között e

* Az MTA doktora, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
E-mail: notari.tamas@tk.mta.hu.

¹ Az itt elemzett beszédek magyar fordítását lásd NÓTÁRI Tamás (szerk.): *Marcus Tullius Cicero összes perbeszédei* (Szeged: Lectum 2010), valamint NÓTÁRI Tamás (szerk.): *Marcus Tullius Cicero összes válogatott politikai beszédei II.* (Szeged: Lectum 2016).

² Az újabb magyar szakirodalomból (a nemzetközi irodalomra vonatkozó számos reflexióval) lásd HOFFMANN Zsuzsanna: „Adalékok Clodius politikájához” *Aetas* 2013/1. 115–127; W. Jeffrey TATUM: *The Patrician Tribune, P. Clodius Pulcher* (Chapel Hill – London: The University of North Carolina Press 1999).

³ A tanulmánynak az antikvitásra vonatkozó évszámait Kr. e. (i. e.) értendő.

sérelmet kívánta Cicero 61-ben (részint Terentia ösztönzésére) megtorolni a Bona Dea-perben Clodius ellen tett vallomásával, amely azonban – minthogy Clodius-t felmentették – nem a kívánt eredménnyel ért véget. Clodius erre Cicero 58-as száműzetésének előmozdításával és palatiumi házának lerombolásával felelt.⁴

A Cicero és P. Clodius, valamint nővére, Clodia közötti ellenséges viszony kialakulása nem érthető meg Cicerónak az ún. Bona Dea-perben tett vallomása és az őt ennek megtételére indító okok ismerete nélkül. 62 decembere elején ülték meg Caesar, a *pontifex maximus* házában Róma előkelő asszonyai – köztük a Vesta-szüzek is – a Bona Dea ünnepét.⁵ A Bona Dea neve közvetlen fordítása a görög Agathé Theosnak, aki gyógyító istennőként vált ismertté;⁶ az őt említő felirat⁷ és az attikai ábrázolások alapján alighanem Hygeia egy alakjával van dolgunk.⁸ Rómában egy *imperiummal* rendelkező *magistratus* házában tartották e szertartást,⁹ amin csak az uralkodó osztály *matronái* és a Vesta-papnők vehettek részt,¹⁰ az ünnepet a *magistratus* felesége vezette, tehát a Bona Dea nem rendelkezett külön papnővel.¹¹ Jelen eset szempontjából különös jelentőséggel bír, hogy a szertartásról minden hímnemű élőlény – legyen az ember, avagy állat – szigorúan ki volt zárva.

Arról, hogy ezen az éjszakán mi történt, a történetírói források¹² nem adnak minden ponton egységes képet, a következő azonban tűrhető biztonsággal megállapítható: Clodius valahogyan bejutott a házba (Plutarchos szerint nyitva találta az ajtót, és úgy ment be). Hárfásnőnek álcázta magát,¹³ ám Plutarchos és Appianus azon állítása, miszerint az álcázást nagyban megkönnyítette, hogy ekkortájt még

⁴ Utóbb 56 áprilisában – a politikai és magánjellegű viszonyok sajátos egybeesése folytán – Cicero számára ismét elérkezett a lehetőség, hogy a *de vi* vádolt M. Caelius Rufus védelmében elmondott beszédben, a *Caelianában* megsemmisítő erejű csapást mérjen Clodiára, Clodius nővére, akit a perben gyilkos humorral pelengérezett ki a római színház, különös tekintettel a komédia eszközeit igénybe véve – s így egy sajátos színpadi előadást rendezett az egyébként is a *ludi scaenici* idejéül szolgáló *Megalensián*. Carl Joachim CLASSEN: „Ciceros Rede für Caelius” in Hildegard TEMPORINI – Wolfgang HAASE (szerk.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der Forschung I/3*. (Berlin – New York: De Gruyter 1973) 60–94; Katherine GEFFCKEN: *Comedy in the pro Caelio* (Leiden: Brill 1973); Richard HEINZE: „Ciceros Rede pro Caelio” *Hermes Zeitschrift für klassische Philologie* 1925. 193–258; Friedrich MÜNZER: „Aus dem Leben des M. Caelius Rufus” *Hermes Zeitschrift für klassische Philologie* 1909. 135–142; Rebecca KISELEWICH: *Cicero’s Pro Caelio and the leges de vi of Rome in the Late Republic* (Williamstown: PhD Thesis 2004).

⁵ Ehhez lásd Attilio MASTROCINQUE: *Bona Dea and the Cults of Roman Women* (Stuttgart: Steiner 2014).

⁶ Macr. *Sat.* 1, 12, 25.

⁷ CIL VI. 72.

⁸ Kurt LATTE: *Römische Religionsgeschichte* (München: Beck 1967) 228.

⁹ Cicero *consulatus* idején a december 4-ről 5-re virradó éjjelen az ő háza szolgált helyszínül – vö. Plut. *Cic.* 19; Dio Cass. 37, 35, 4. Feltételezhetjük, hogy a következő évben Caesar házában is ekkor került sor a szertartásra.

¹⁰ Cic. *Att.* 1, 13, 3; *har. resp.* 37; Plut. *Cic.* 19; Dio Cass. 37, 35, 4; 37, 45, 1.

¹¹ LATTE (8. l.) 230.

¹² Vell. 2, 45, 1; Plut. *Cic.* 28; *Caes.* 9; Suet. *Caes.* 6, 2; App. *civ.* 2, 14, 52; Dio Cass. 37, 45; Liv. *perioch.* 103.

¹³ Cic. *har. resp.* 44; Plut. *Cic.* 28, 2; *Caes.* 10, 1; Iuv. 6, 337.

nem kellett borotválkoznia, téves, elfeledkeznek ugyanis arról, hogy a Bona Dea-botrány idején Clodius már huszonkilenc/harminc éves volt. Dio Cassius közlése szerint célja Caesar feleségének, Pompeiának elcsábítása volt (ami Dio Cassius szerint meg is történt), ám ez egyáltalán nem biztos. A szertartást egyébként nem Pompeia, hanem Caesar anyja, Aurelia vezette.¹⁴ A megzavart ünnepet utóbb a Vesta-papnők¹⁵ megismételték (*instauratio*).¹⁶

A szenátusban a Bona Dea-botrányt Q. Cornificius¹⁷ hozta fel először, a testület pedig a Vesta-papnők és a *pontifex*ek elé utalta, akik a *pontifex maximus*, Caesar elnöklete alatt ültek össze.¹⁸ E testületnek Caesar mellett még volt egy tagja, aki a későbbi perben szerepet vitt: a *flamen Martialis* méltóságát betöltő L. Cornelius Lentulus Niger.¹⁹ A szenátus jelentést kapott, miszerint a Bona Dea-szertartás megzavarása *nefasnak* számít. A jelentés után – de még a per előtt – Caesar elvált feleségétől és kijelentette, hogy nem hajlandó a bíróság előtt tanúként megjelenni, ezáltal biztosítván Clodius arról, hogy a köztük levő barátságban nem keletkezett törés.²⁰ Caesar eljárásának motívumait itt homály fedi, nem deríthető ki, hogy vajon Clodius mint politikájának jelentős eszközét nem akarta-e kiengedni a kezéből, vagy pedig úgy vélte, hogy a *pontifex maximus* méltósága kívánja meg, hogy egy ilyen helyzetben elváljon – komolyabb gyanúval nem illetett – feleségétől.

A szenátus elfogadta a jelentést, és speciális törvénykezési fórum felállítását határozta el, hogy az vizsgálja ki a Clodius által elkövetett *incestumot*.²¹ A törvényszék tagjait nem az *album iudicum*ból választották sorsolás útján – miként ez a *quaestio*s eljárás esetén szokásban volt –, hanem az elnöklő *praetor* személy szerint válogatta össze a résztvevőket, ami azon gyanút erősítette meg, hogy a bírák eleve elfogultak lesznek Clodiuszal szemben.²² Ez okból Fufius Calenus néptribunus vétót emelt a M. Piso által előterjesztett vád ellen.²³ Az ügy a nép elé került, Clodius ellenfelei közül itt hárman – Cato, Favonius és Hortensius – léptek fel igen határozottan, majd ismét összehívták a szenátust, és Fufius Calenus ellenállását leszerelvén elhatározták, hogy az eredetileg is tervezett módon fognak eljárni – erről értesítette Cicero Atticust február 13-án.²⁴ A következő szenátusi ülésen Fufius két javaslatot tett: egyrészt arra vonatkozóan, hogy Clodius ügyében tartsák

¹⁴ Suet. *Caes.* 74, 2; Schol. Bob. 89, 26.

¹⁵ A Vesta-kultuszhoz lásd Hildebrecht HOMMEL: „Vesta und die frühromische Religion” in Hildegard TEMPORINI – Wolfgang HAASE (szerk.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der Forschung* I/2. (Berlin – New York: De Gruyter 1972) 397–420; Herbert Jennings ROSE: „Iterum de virginibus Vestalibus” *Mnemosyne* 1928/1. 79–80.

¹⁶ Cic. *Att.* 1, 13, 3; Schol. Bob. 89, 23.

¹⁷ Q. Cornificius nem túl esélyesen pályázott a 63-as esztendő *conulatus*sára, Cicero nem sorolta a *nostri* közé – vö. Cic. *Att.* 1, 13, 3.

¹⁸ Cic. *Att.* 1, 13, 13. A *virgines Vestales* és a *pontifices* 69-ben történt közös fellépéséhez lásd Macr. *Sat.* 3, 13, 11.

¹⁹ John Percy Vyvian Dacre BALSDON: „Fabula Clodiana” *Historia* 1966/1. 65–73.

²⁰ Cic. *Att.* 1, 13, 3; Plut. *Caes.* 10, 8–10; Suet. *Caes.* 6, 2. 74, 2; App. *civ.* 2, 14, 52; Dio Cass. 37, 45.

²¹ Cic. *Att.* 1, 13, 3.

²² BALSDON (19. l.) 69.

²³ Cic. *parad.* 4, 32.

²⁴ Cic. *Att.* 1, 14, 5.

meg a pert, másrészt hogy a bírák sorsolás útján jelöltessenek ki.²⁵ Az első javaslat elfogadásra talált, a másodikat elutasították,²⁶ a szenátus Fufiust bízta meg, hogy terjessze a vádat a nép elé; Cicero szerint ez azért történt, mert Hortensius és köre teljességgel biztos volt abban, hogy Clodius bármely bíróság elítélné.²⁷

A vádemelés tehát valamikor 61. március 15-e előtt megtörtént. Magáról a perről igen keveset tudunk, a vádat hárman adták elő, három Cornelius Lentulus: L. Cornelius Lentulus Crus, L. Lentulus Cornelius Lentulus Niger (*flamen Martialis*) és Cn. Cornelius Marcellinus.²⁸ A vád ellen Clodius azt az alibit kívánta igazolni, hogy a Bona Dea-szertartás napján nem Rómában, hanem Interamnában volt. Ezt az alibit megdöntendő tanúként lépett fel számos, a Bona Dea-ünnepen részt vevő *matrona*, köztük Caesar anyja, Aurelia és Caesar nővére, Iulia is.²⁹ Cicero hasonlóképp tanúvallomást tett arról, hogy a szertartás napján Clodius meglátogatta Rómában – egyes források³⁰ szerint e látogatás a botrány előtt három órával (azaz késő este),³¹ más értelmezések³² szerint a reggeli *salutatio* alkalmával történt. Feltéve, de meg nem engedve Clodius alibijének hitelességét, amit C. Causinius Schola, interamnai vendégbarátja igazolt: a kb. 140 km-es utat Rómából lóháton egy nap alatt megtehetette volna. Clodius végül felmentették; a per ilyenén kimenetelének több okát valószínűsíthetjük: nem zárható ki, hogy a bíróság tagjait megvesztegették, a pénz feltehetően Crassustól származott (fejenként három-négyszázezer *sestertius* kaphattak az esküdtek)³³ – mind Catulus,³⁴ mind pedig Cicero utalt erre az eshetőségére.³⁵ A vesztegetés lehetősége mellett felmerülhet az esküdtszék félelme, és a kétség azt illetően, hogy Aurelia mennyire volt képes pontosan felismerni Clodius.³⁶ Minthogy a per nem Cicero kívánsága szerint dőlt el, és tanúvallomása révén Clodiusban halálos ellenségre tett szert, ami további pályafutására nézve tragikus fordulatot – száműzetést – jelentett, érdemes rávilágítani azokra a motívumokra, amelyek Cicerót a perben való ilyen határozott fellépésre indították. (Az ügy veszteseiről szólva: ilyen tekintetben Cicero mellett a Bona Dea-per másik vesztese Pompeia volt, ugyanis a botrány jó ürügyet szolgáltatott Caesarnak, hogy megszabaduljon – egyébként a Clodiusszal folytatott viszonytal nem gyanúsítható – feleségétől.) Cicero maga eljárásának önzet-

²⁵ W. Jeffrey TATUM: „Cicero and the Bona Dea Scandal” *Classical Philology* 1990/3. 202–208.

²⁶ BALSDON (19. l.) 70.

²⁷ Cic. *Att.* 1, 16, 2. 4–5. Vö. Jörg SPIELVOGEL: „Clodius P. Pulcher. Eine politische Ausnahmeerscheinung der späten Republik?” *Hermes Zeitschrift für klassische Philologie* 1997. 56–74.

²⁸ BALSDON (19. l.) 71. Az ókori világ pertörténetéhez lásd még SZOBOSZLAI-KISS Katalin: „Szókratész – Az elromlott athéni demokrácia áldozata” *Jogtörténeti Szemle* 2013/1. 28–37.

²⁹ Schol. Bob. 89, 26.

³⁰ Cic. *Att.* 1, 16, 2; 2, 1, 5.

³¹ Ebben az esetben Clodius alibije igen kevésbé plauzibilis és átgondolt.

³² Schol. Bob. 85, 29; Quint. *inst.* 4, 2, 88.

³³ Schol. Bob. 86, 30; 91, 25.

³⁴ Cic. *Att.* 1, 16, 5; Dio Cass. 37, 46, 3.

³⁵ Cic. *Att.* 1, 16, 5.

³⁶ BALSDON (19. l.) 72.

len és pusztán morális okait hangsúlyozza,³⁷ azonban a szertartás megzavarásáról Atticusnak írott első híradása nem mentes bizonyos cinikus felhangtól.³⁸

Cicero a Clodiusszal szembeni fellépést a Catilina elleni harc egyik (utólagos) állomásának tünteti fel, s átfedéseket vél felfedezni a 63-as Catilina-összeesküvést³⁹ és a Bona Dea-perben Clodium támogató elemek között.⁴⁰ Ez a magyarázat azonban annyiban nem tűnik kielégítőnek, hogy Clodius Catilinának – amint látni fogjuk – régi személyes ellensége volt, és maga nem vett részt az összeesküvésben.⁴¹ Plutarchos⁴² a következőket jelöli meg annak okaként, hogy Cicero Clodiusra nézve terhelő tanúvallomást tett a Bona Dea-perben: Cicerót felesége, Terentia bírta rá erre a lépésre, akinek gyűlölete nem is annyira Clodius, mint inkább annak nővére, Clodia ellen irányult, minthogy Clodia állítólag azt akarta, hogy Cicero váljék el Terentiától, és őt, Clodiát vegye el feleségül. Cicero tanúvallomásával Terentia meg akarta rontani a viszonyt, hogy e lépésre ne kerülhessen sor, Cicero pedig tisztázni akarta magát a gyanú alól. Plutarchos maga is csupán mint szóbeszédet említi e lehetőséget, és jelentős részben a modern kor kutatói is ennek megfelelően utasították el e verziót.⁴³ Ennek ellenére érdemes egy vizsgáló pillantást vetni e magyarázatra is. Plutarchos Clodiának Ciceróval kapcsolatos szándékát a 61-es évre datálja. A Plutarchos által jelzett kronológia olykor igen bizonytalan, ám az esemény, amelyről beszámol, jó eséllyel történeti tény az időpont hibás meghatározása ellenére is.⁴⁴

A történet valósabb fényben tűnik fel, ha nem a 61-es, hanem a 63-as évben kíséreljük meg elhelyezni. Az ekkortájt kötött és tervezett politikai házasságok sorát végigtekintve⁴⁵ 63 végére tehetjük a Clodia és Metellus Celer között létrejövő frigyét.⁴⁶ Pompeius ekkortájt vált el Muciától, és vette el Caesar leányát, Iuliát; Caesar a Pompeiától történt válás után 59-ben Calpurniát vette nőül, 62-ben Pompeius pedig felajánlotta Catónak, hogy házasodjék be a családjába. Ezzel Metellus Celer bekerült az optimaták köreibbe, és Pompeius ellenfelének, Lucullusnak a veje lett. Nem zárható ki, hogy az optimaták pártja tudatosan igyekezett Pompeiustól főbb támogatóit elidegeníteni. Cicero 63-ban lépéseket tévén a *populares* ellen, politikailag számottevő emberré vált az optimaták szemében – elképzelhető, hogy ekkor próbálkoztak meg elérni, hogy Cicero váljon el Terentiától, és vegye nőül Clodiát. S ha ezt követően a Ciceróval kötendő, politikailag ígéretes házasságot nem sikerült nyélbe ütni, úgy meglepődtek Metellus Celerrel; Cicero valószínűleg nem akar-

³⁷ Cic. *Att.* 1, 18, 2.

³⁸ Cic. *Att.* 1, 12, 3.

³⁹ Összefoglalóan lásd Hans DREXLER: *Die Catilinarische Verschwörung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1976).

⁴⁰ Cic. *Att.* 1, 14, 5.

⁴¹ David F. EPSTEIN: „Cicero’s testimony at the Bona Dea Trial” *Classical Philology* 1986/3. 229–235.

⁴² Plut. *Cic.* 29, 2–3.

⁴³ BALSDON (19. l.) 72.

⁴⁴ Thomas Alan DOREY: „Cicero, Clodia, and the pro Caelio” *Greece and Rome* 1958/2. 175–180.

⁴⁵ Vö. Plut. *Cato min.* 30; *Pomp.* 44.

⁴⁶ Cicero 62 elején írott levelében Clodiát Metellus Celer feleségként említi. Vö. Cic. *fam.* 5, 2, 6.

ta felrúgni házasságát bizonyos időleges politikai előnyökért, s nem tekintette a római előkelő körökben szokásos házassági praxist politikai ütőkártyának.⁴⁷ Ám ha e hipotézist nem is fogadjuk el, Plutarchosnak az a gondolata, miszerint Cicerót Terentia vette rá a Clodius elleni tanúzásra, egyáltalán nem tűnik légből kapottnak, ha a két családnak egy korábbi összecsapását tekintetbe vesszük.⁴⁸

A Terentia és Clodius közötti gyűlölet 73-ból ered, amikor Clodius Catilinát Fabiával elkövetett *incestummal* vádolta: Fabia Vesta-papnő volt, és Terentia féltestvére. Catilinát – Catulus segítségének köszönhetően – felmentették, ám az eset Fabia, s ezáltal Terentia családjának hírnevét igencsak megtépázta. Az esetről néhány hely áll rendelkezésünkre, így például Sallustius tényként említi az *incestumot*,⁴⁹ és Cicerónál is találhatunk egy erre vonatkozó utalást.⁵⁰

Feltehetően lökést adott Cicerónak a Catilina elleni fellépésre a 63-ban az akkori *consul*, Cicero házában, Terentia vezetésével megtartott Bona Dea-szertartás, ugyanis a Catilina-összeesküvés résztvevőit már letartóztatták ugyan Rómában, ám Cicero még nem döntött a sorsuk felől. A Bona Dea-ünnepet ülő *matronák* látták az oltárt fellángolni, ami *prodigiumnak* számított, amit az ünnepen részt vevő Vesta-szüzek és Terentia arra értelmeztek, hogy a *pax deorumot* helyreállítandó Cicerónak határozottan kell fellépnie az összeesküvőkkel szemben.⁵¹ A papnőket és Terentiát valószínűleg a Catilina által reputációjára nézve megcsúfolt Fabián esett szegény is tüzelhette. (Az az értelmezési kísérlet, amely szerint a Bona Dea-ünnep 62-es meggyalázása Clodius politikai válasza lett volna arra, hogy a 63-as ünnepet Cicero befolyásolására használták fel,⁵² nem tűnik megalapozottnak,⁵³ egyrészt mert Clodius nem tartozott Catilina hívei közé, másrészt pedig mert nehezen tételezhető fel, hogy ilyen tudatos politikai koncepcióval rendelkezett volna.) Mind a Clodiával való házasság feltételezett terve miatti féltékenység hipotézise, mind a Fabiának Catilina és Clodius általi megszegyenyítése miatt érzett gyűlölet ténye egyértelműen jelzi, hogy Terentia nem csekély befolyást gyakorolt Ciceróra a Clodius⁵⁴ ellen teendő tanúvallomást illetően. Clodius is Terentiára kívánta hártani Cicero fellépésének felelősségét, legalábbis 58-ban *tribunus plebisként* azzal áltatta Cicerót,⁵⁵ hogy ne meneküljön el Rómából, és így bosszúját jobban kiélvezhesse.⁵⁶

⁴⁷ DOREY (44. l.j.) 179.

⁴⁸ EPSTEIN (41. l.j.) 232.

⁴⁹ Sall. *Cat.* 15, 1.

⁵⁰ Cic. *tog.* 82.

⁵¹ Plut. *Cic.* 20, 1–3.

⁵² Herbert BENNER: *Die Politik des P. Clodius Pulcher* (Stuttgart: Steiner 1987) 37; Wolfgang WILL: *Der römische Mob* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1991) 48; Philippe MOREAU: *Clodiana religio. Un procès politique en 61 av. J.-C.* (Paris: Les Belles Lettres 1982).

⁵³ SPIELVOGEL (27. l.j.) 59.

⁵⁴ Clodiusnak Cicerónál tett reggeli *salutatiója* nem jelent kettejük között baráti viszonyt, csupán annyit, hogy még nem váltak nyíltan ellenségekké, lévén hogy a *salutatio*n nem csak barátok és párthívek vettek részt. Vö. Cic. *Att.* 1, 18, 1; *fam.* 9, 20, 3.

⁵⁵ Plut. *Cic.* 30, 1–3.

⁵⁶ EPSTEIN (41. l.j.) 234.

2. CICERO EXILIUMA ÉS HAZATÉRÉSE

Cicero pályájának csúcspontja vitathatatlanul *consulatus*ának évére, 63-ra esett, a *homo novus*, a lovagrendből származó férfi, akinek ősei nem viseltek *curulisi* hivatalt,⁵⁷ ekkor emelkedett az állam vezetői, a *principes civitatis* sorába, s a Catilina-összeesküvés leleplezése és elfojtása során megteremtve az áhított *concordia ordinum*⁵⁸ abban bízott, hogy e tettevel mindörökre biztosította magának polgártársai háláját, valamint jövőbeli állandó és mérvadó befolyását a közéletre.⁵⁹ Cicero e reményében hamarabb csalatkozott, mintsem várhatta volna: a 63. december 10-én hivatalba lépő néptribunusok közül ketten, L. Calpurnius Bestia és Q. Caecilius Metellus azonnal heves agitációba kezdtek Cicero ellen azon a címen, hogy csupán a *consul*ként kapott *senatus consultum ultimum* alapján,⁶⁰ jogerős ítélet nélkül őt összeesküvőt kivégeztetett⁶¹ – amit egyébiránt mind a szenátus, mind a közvélemény helyeslése kísért –, s azon óhaja ellen, hogy utolsó hivatali napján, december 29-én beszédet intézzen a néphez, vétót emeltek. Így Cicero csupán nyilvános esküt tehetett arra, hogy intézkedéseivel megmentette az államot.⁶² Hamarosan, 61. december 5-én már arról írt Atticusnak, hogy az általa megteremtett *concordia*, valamint szerzett érdemei nem biztosítanak számára kellő védelemet.⁶³

Ezt az oltalmat Pompeiusnál remélte megtalálni, aki – miután a birodalom területét jelentősen növelte, s a meghódított területek igazgatásáról kiválóan gondoskodott – nagy tettek hőseként⁶⁴ tér haza 62 végén, hatéves távollét után Itáliába. *Triumphus* iránti igényét a szenátus elismerte ugyan,⁶⁵ ám egyéb követeléseinek (keleten tett intézkedéseinek jóváhagyása, veteránjainak földhöz juttatása) nem tett eleget. A Crassusszal immáron kibékült Pompeius elégedetlensége és Caesar kezdeményezése hozta létre az ún. első triumvirátust, amelynek célja röviden megfogalmazva abban állt, hogy a közéletben ne kerülhessen sor olyan eseményekre, fordulatokra és intézkedésekre, amelyek hármójuk valamelyikének érdekeit sértik.⁶⁶ Pompeius, aki Ciceróval baráti kapcsolatot ápolt, igyekezett őt is megnyerni e hármasszövetség számára. Cicero – noha jól tudta, hogy a triumvirátushoz történő csatlakozás védelmet nyújtana számára a Catilina-hívekkel szembeni fellépése miatt őt ért támadások ellen – csekély politikai éleslátással és nagy morális meggyőződéssel távolságot tartott a hármasszövetségtől, mivel Caesarral, akiben

⁵⁷ Christian MEIER: „Ciceros Consulat” in Gerhard RADKE (szerk.): *Cicero, ein Mensch seiner Zeit* (Berlin: De Gruyter 1968) 61–116.

⁵⁸ Filippo MATERIALE: „L’ideale politico di Cicerone nella pro Sestio” in Francesco SALERNO (szerk.): *Cicerone e la politica* (Napoli: Satura 2004) 145–153; 147.

⁵⁹ Gerhard KRÜGER: *M. Tullius Cicero – Pro P. Sestio oratio* (Stuttgart: Reclam 1991) 187.

⁶⁰ A *senatus consultum ultimum*hoz lásd Jochen BLEICKEN: *Die Verfassung der römischen Republik* (Paderborn: Schöningh 1975) 92.

⁶¹ Sergej LVOVIC UTTSCHENKO: *Cicero* (Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften 1978) 121; TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre: *Cicero* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1959) 43.

⁶² Cic. *fam.* 5, 2, 7.

⁶³ Cic. *Att.* 1, 17, 10.

⁶⁴ Cic. *Sest.* 67.

⁶⁵ Cic. *Sest.* 129.

⁶⁶ Suet. *Caes.* 20, 1.

elsősorban a néppárti/popularista politikust látta megnyilvánulni, nem volt hajlandó közösséget vállalni. Ciceróra erősebb nyomást kifejtendő Caesar a Cicerót szenedélyesen gyűlölő Clodiuszt használta eszközüül.⁶⁷

Clodius,⁶⁸ hogy Cicerón hatékonyabban állhasson bosszút a tőle elszenvedett jogos sérelemért, elhatározta, hogy néptribunussá választatja magát. 59-ben a *comitia curiata* jóváhagyásával *arrogatio* útján⁶⁹ a nevét a patriciusi hangzású Claudiusról Clodiusra változtatva egy plebejussal örökbe fogadtatta magát, s így a triumvirek támogatásával már megválaszthatták néptribunusnak.⁷⁰ Néptribunusi működésének megkezdése, vagy 59. december 10-e után négy törvényjavaslatot vitt keresztül, amelyek segítségével felforgató tevékenységét megalapozhatta. A népnek osztandó gabonát ingyenessé tette,⁷¹ a *lex Aelia et Fufia* hatályon kívül helyezésével megszüntette az *obnuntiatio* intézményét,⁷² vagyis azt a lehetőséget, hogy a népgyűlés megtartását, illetve törvényjavaslatok megszavazását kedvezőtlen *auspiciumok* esetén el lehessen napolni,⁷³ a politikai céllal megalapítandó, zavargások keltésére alkalmas *collegiumok* létrehozását, amelyet 64-ben törvényileg megtiltottak, ismét engedélyezte,⁷⁴ valamint elvette a *ensoroktól* azt a lehetőséget, hogy erkölcsbíráskodásuk keretében – kivéve, ha hivatalos vádemelés történt, és mindkét *ensor* bűnösnek ítélte – bárkit is megrovásban részesítsenek, *infamiával* sújtsanak, illetve rendjéből kizárjanak.⁷⁵

A két, 58-ban hivatalban levő *consullal*, Gabiniusszal és Pisóval (Caesar apósával) Clodius alkut kötött, amelynek értelmében hivatali évük után megfelelő katonai és pénzügyi kondíciók mellett megkapják az általuk kívánt provinciákat.⁷⁶ 58 végén előterjesztette a *lex Clodia de capite civiumot*, amely szerint mindazokat, akik római polgárt bírósági eljárás nélkül végeztettek ki, törvényen kívül kell helyezni. Ez a – visszaható hatállyal hozott (!) – törvény név szerint nem említette ugyan Cicerót, ám a jogtörő jogalkotás célja egyértelművé vált mindenki számára. Cicero gyásztógát öltött, és könyörgésével a népgyűlés elé járult. Clodius és bandája zavargást szított. Erre polgárok ezrei – elsődlegesen a lovagrend tagjai közül – öltöztek gyászt. Küldöttség járult a szenátus elé. Piso távolmaradt a szenátus ezen ülésétől, Gabinius pedig ridegen elzárkózott attól, hogy bármit is tegyen

⁶⁷ KRÜGER (59. lj.) 188.

⁶⁸ Erich S. GRUEN: „Clodius. Instrument or Independent Agent?” *Phoenix* 1966/2. 120–130.

⁶⁹ Az *arrogatió*nál önjogú személyt fogadnak örökbe. Erre eleinte a *comitia calatán* a *pontifex maximus* közreműködésével került sor. Az örökbefogadónak, akinek nem lehetett gyermeke, idősebbnek kellett lennie hatvanévesnél. Egy valaki csak egy személyt arrogálhatott, az *arrogatio* elfogadásáról – akárcsak egy törvény esetében – a népgyűlés szavazott. Az *arrogatio* révén az örökbe fogadott (és annak felesége, gyermekei) a *filius familias* személyi és vagyoni jogállásába kerültek. NÓTÁRI Tamás: *Római jog* (Szeged: Lectum 2014) 144.

⁷⁰ Cic. *Sest.* 16.

⁷¹ Cic. *Sest.* 55.

⁷² Ernest WEINRIB: „Obnuntiatio – Two Problems” *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 1970/1. 395–425.

⁷³ Cic. *Sest.* 33. 56.

⁷⁴ Cic. *Sest.* 55.

⁷⁵ Cic. *Sest.* 55.

⁷⁶ Cic. *Sest.* 24. 33.

Cicero érdekében. L. Ninius néptribunus javaslatára a szenátus is úgy határozott, hogy testületileg gyászt ölt.⁷⁷ Gabinius összehívta a köznépet (*contio plebis*), és kijelentette, hogy a szenátus elvesztette minden politikai jelentőségét, a lovagrendet pedig a 63. december 5-i események – vagyis Catilina cinkosainak Cicero általi kivégeztetése – miatt véres bosszúval fenyegette meg; hogy mondandójának nagyobb nyomatókat adjon, *edictum* útján Rómától kétszáz mérföldre száműzte a Cicero érdekében buzgólkodó L. Aelius Lamiát.⁷⁸ A *consulok* hamarosan parancsba adták, hogy a szenátorok tegyék le a gyászt, és viseljék szokványos öltözküket.⁷⁹ A *contiókon* Clodius újra meg újra elismételte, hogy Caesar, Pompeius és Crassus egyetértésével cselekszik,⁸⁰ s noha hármójuk közül egyikük sem nyilvánított nyíltan véleményt, Cicero mégis remélte, hogy Pompeius beváltja korábban tett, segítő szándékú ígését.⁸¹

Pompeius azonban, hogy a kínos állásfoglalás elől meneküljön, visszavonult vidéki birtokára, annál is inkább – amint erre a beszéd is utal –, mivel ellenségei azt sugallták neki, hogy Cicero hívei az életére törnek.⁸² Clodius – eljárását legitimálandó – népgyűlést hívott össze, amelyen kérdést intézett a *consulokhoz* és Caesarhoz a 63. december 5-én történt kivégzések kapcsán.⁸³ Gabinius és Piso Cicero eljárását törvényességi szempontból helytelenítették, hiszen a Catilina-összeesküvés néhány résztvevőjét Cicero *consul*ként valóban ítélet és a római polgárokat megillető *provocatio ad populum* lehetősége nélkül végeztette ki⁸⁴ – ugyanakkor „megfeledeztek” a *consulokat* többletjogokkal felruházó *senatus consultum ultimum*ról. Caesar utalt arra, hogy már a maga idején is ellenezte a halálbüntetést,⁸⁵ ám hasonlóképpen helytelennek tartaná a törvény visszaható hatályú alkalmazását.

Cicero ekkor önkéntes száműzetésbe vonult;⁸⁶ utóbb azzal igazolva tettét, hogy maradása véres polgárháborút robbantott volna ki – hiszen minden derék polgár

⁷⁷ Cic. *Sest.* 25.

⁷⁸ Cic. *Sest.* 28.

⁷⁹ Cic. *Sest.* 32.

⁸⁰ Cic. *Sest.* 39.

⁸¹ Cic. *Sest.* 15.

⁸² Cic. *Sest.* 41.

⁸³ A történeti háttérhez lásd Marion GIEBEL: *Marcus Tullius Cicero* (Reinbek bei Hamburg: Rowolt 1977) 45; TRENCSENYI-WALDAPFEL (61. l.) 40.

⁸⁴ A *provocatio ad populum* intézményéhez lásd Jochen BLEICKEN: „Ursprung und Bedeutung der Provocation” *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 1959/1. 324–377; Andrew W. LINTOTT: „Provocatio. From the Struggle of the Orders to the Principate” in Hildegard TEMPORINI – Wolfgang HAASE (szerk.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der Forschung* 1/2. (Berlin – New York: De Gruyter 1972) 226–267. 226; Jochen MARTIN: „Die Provokation in der klassischen und späten Republik” *Hermes Zeitschrift für klassische Philologie* 1970. 72–96. Cicero consuli tevékenységéről Poszeidóniosznak, a rhodoszi sztoikusnak beszámolóit küldött, ahogy Ad Att. 2. 1. szöveg helyből kiderül. Erről lásd SZOBOSZLAI-KISS Katalin: *Poszeidóniosz: Töredékek és kommentár* (Budapest: L’Harmattan 2009) 33–34.

⁸⁵ Vö. Sall. *Cat.* 51, 1–43.

⁸⁶ MATERIALE (58. l.) 147; Gordon P. KELLY: *A History of Exile in the Roman Republic* (Cambridge: Cambridge University Press 2006).

mellé állt volna –, ám ezért a felelősséget nem vállalhatta.⁸⁷ Az *exilium* önmagában nem büntetés volt, hanem a büntetés előli menekülés, amelynek lehetősége a per kezdete, illetve lezárulta előtt megillette a római polgárt.⁸⁸ Cicero tehát 58 márciusának elején száműzetésbe ment, házáat kirabolták, a zsákmányon Clodius és az általuk vágyott provinciákért az állam javát feláldozó *consulok* osztottak.⁸⁹ Clodius egy további törvénnyel elérte, hogy Cicero teljes vagyonát elkobozzák, a száműzöttek pedig megtiltották, hogy Rómánál ötszáz mérföldnél közelebb válasszon magának lakhelyet.⁹⁰

Clodius immáron Róma tényleges urának érezhette magát, s fegyveres hordáival igyekezett minden lehetséges ellenállást elfojtani.⁹¹ Nemcsak Pompeiust provokálta⁹² – a Pompeius által fogolyként Rómába hozott Tigranesnek segített a menekülésben,⁹³ s a Pompeius rendelkezése szerint Deiotarus király területéhez tartozó szentélyt nagy összegért eladta Brogitarusnak, akinek önkényesen még királyi címet is adományozott⁹⁴ –, aki immáron nem érezvén magát biztonságban nem mutatkozott a nyilvánosság előtt,⁹⁵ hanem az őt hatalomba segítő Caesarral is szembe fordult, olyannyira, hogy tribunusi működése végén már a caesari törvények és rendelkezések érvényességét is megkérdőjelezte. A Clodiust hatalomba segítők számára ekkor vált végleg világossá, hogy védencük támogatásával milyen végzetes hibát követtek el. Clodius alkalmatlan volt politikai szövetségesnek, s az optimatáknak ekkor lehetőségük nyílt volna arra, hogy politikai egységet kövacsolva a káosz és a terror által fenyegetett Pompeiust a Clodiust a néptribunusi tisztséghez juttató Caesarról leválasztva saját oldalukra állítsák. Az optimaták azonban kicsinyes belviszályokban örölték fel erőiket, s az egykori szövetségesek, Pompeius és Crassus sem tudtak megegyezésre jutni.⁹⁶

Mindazonáltal a clodiusi „politika” természetes következményként hozta magával, hogy Cicero visszahívása/rehabilitálása ténylegesen napirendre kerüljön, ami 57. január 1-jén a P. Lentulus Spinther *consul* vezette szenátusi ülésen meg is történt. A Ciceróval szemben egyébként ellenséges érzéseket tápláló másik *consul*, Metellus Nepos félretéve magánsérelmeit, egyetértésének adott hangot a napirendet illetően, az egykori *consul*, L. Aurelius Cotta pedig úgy vélte, hogy Cicero hazatéréséhez elegendő egy ilyen értelmű szenátusi határozat, hiszen a vonatkozó *lex Clodia* eleve érvénytelen.⁹⁷ Pompeius népgyűlési határozatot követelt, számítva arra, hogy a néppárt egyébként zavargásokat fog szervezni, s a szenátus

⁸⁷ Cic. *Sest.* 43. Vö. Manfred FUHRMANN: „Cum dignitate otium – Politisches Programm und Staatstheorie bei Cicero” *Gymnasium* 1960. 481–500; 496.

⁸⁸ ZLINSZKY János: *Római büntetőjog* (Budapest: Tankönyvkiadó 1991) 78.

⁸⁹ Cic. *Sest.* 53.

⁹⁰ Cic. *Sest.* 65. 69.

⁹¹ KRÜGER (59. lj.) 192.

⁹² MATERIALE (58. lj.) 147.

⁹³ Cic. *Att.* 3, 8, 3.

⁹⁴ Cic. *Sest.* 56.

⁹⁵ Cic. *Sest.* 15; 69.

⁹⁶ MATERIALE (58. lj.) 147.

⁹⁷ KRÜGER (59. lj.) 193.

is e nézethez csatlakozott. Egyes-egyedül Sex. Atilius Serranus néptribunus kért egy nap gondolkodási időt, s a januári üléseken folyamatos *intercessió*ja révén megakadályozta a döntéshozatalt.⁹⁸ Ekkor nyolc, Ciceróhoz lojális néptribunus Q. Fabricius vezetésével megragadta a kezdeményezést, és január 23-án szavazásra bocsátandó indítványt terjesztett elő a száműzött hazahívásáról. Az éj leple alatt azonban Clodius felfegyverzett rabszolgákkal és fivére, Ap. Claudius Pulcher *praetor* gladiátoraival megszállta a Forumot, és szétkergette a népgyűlést. Ennek során többek között Cicero öccsét, Quintust is tetteleg bántalmazták, s Clodius és hordája a következő napokra uralma alá vonta Róma utcáit – a szenátus és a *consulok* tehetetlenek voltak.⁹⁹

Miután Milo néptribunusként eredménytelenül próbált meg Clodius ellen *de vi* vádat emelni, úgy határozott, hogy saját csapataival teszi ártalmatlanná Clodius bandáját.¹⁰⁰ Milo példáját követte szintén néptribunusként Sestius is, miután Milo csaknem egy halálos kimenetelű támadásnak esett áldozatul.¹⁰¹ A Milo és Sestius által felállított „polgárőrség” – mintegy válaszul Clodius bandáira – hamarosan erőfölénybe került, s Rómában viszonylagosan helyreállt a közrend. 57 július elején Lentulus ismét napirendre tűzte a szenátusban Cicero visszahívásának kérdését, Pompeius pedig felolvasta erre vonatkozó javaslatát – a szenátus ezúttal nem volt hajlandó tovább halogatni az ügyet, s úgy határozott, hogy amennyiben a kérdésben nem születik népgyűlési döntés, úgy Cicerónak a népgyűlés határozata nélkül ugyan, de mindenképpen vissza kell térnie Rómába.¹⁰² Lentulus és Pompeius a Mars-mezőn tartott *contión* határozottan kiálltak Cicero mellett, s augusztus 4-én a *comitia centuriata* elfogadta a javaslatot.¹⁰³ Cicero nem egyszerűen visszatért, hanem sohasem látott, diadalmenetnek beillő bevonulást tartott Rómába.¹⁰⁴

A *Post reditum in senatu* és a *Post reditum ad Quirites*, vagyis Cicerónak a számkivetésből való hazatérése után a szenátusban elmondott és a népgyűlés előtt előadott (előadásra szánt) *oratio* – akárcsak az első két *Catilinaria*, valamint a *lex agraria* kapcsán tartott első két beszéd – egy párt alkot. A szónok ugyanis ugyanazon tárgyat adja elő két eltérő fórumon, vagyis először a szenátus, utóbb pedig a népgyűlés mint hallgatóság előtt: jelen esetben köszönetet mond mindazoknak, akik 57. szeptember 4-én bekövetkezett hazatérését a tizenhét hónapos száműzetésből lehetővé tették, illetve előmozdították, valamint bejelenti újbóli bekapcsolódását az aktív politikai életbe. A szenátusi beszéd a hazatérést követő napok valamelyikén hangozhatott el. Hogy a népgyűlés előtti beszéd ténylegesen elhangzott-e (ha igen, úgy a szenátusi beszédet követő időszakban), vagy pedig csak politikai esszéként került-e be a köztudatba, nem tudható.¹⁰⁵

⁹⁸ Cic. *Sest.* 72.

⁹⁹ Cic. *Sest.* 76, 85.

¹⁰⁰ Cic. *Sest.* 86.

¹⁰¹ Cic. *Sest.* 79, 90.

¹⁰² Cic. *Sest.* 129.

¹⁰³ Cic. *Sest.* 109.

¹⁰⁴ Cic. *Sest.* 131.

¹⁰⁵ Manfred FUHRMANN (szerk.): *Marcus Tullius Cicero, Sämtliche Reden V.* (Düsseldorf – Zürich: Artemis 2000) 281.

A *Post reditum in senatu* egy rövid bevezetést¹⁰⁶ követően időrendben sorra veszi azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a szenátus 58 júniusa és 57 januárja között a szónok hazahívása érdekében kifejtett.¹⁰⁷ A következő részben a beszéd az eseményeket mozgató személyek köre rendeződik: a hivatalban lévő *consulok* magasztalását elődeik, a Clodius csatlósaivá szegődött Gabinius és Piso elleni invektíva követi, majd a szónok érdekében tevékenykedő praetorok és néptribunusok dicsérete.¹⁰⁸ Innentől ismét a kronológia válik rendezőelvűvé: a beszéd végighalad azokon az eseményeken, amelyek a hazahívást elrendelő, 57. augusztus 4-én megtartott szavazásban csúcsozódtak ki.¹⁰⁹ Utóbb a szónok ismét személyek köre csoportosítja mondandóját, és a hazahívása mellett állást foglaló Pompeius, valamint a szenátus kapcsán ad hangot elismerésének.¹¹⁰ Zárásként egyfelől távozása okait taglalja – nevezetesen, hogy így kívánta elejét venni egy esetleges polgárháborúnak –, valamint ígéretet tesz a jövőbeni aktív politikai szerepvállalásra,¹¹¹ másfelől pedig fivére, Quintus és veje, C. Calpurnius Piso Frugi érdemeit méltatja.¹¹²

A *Post reditum ad Quirites* bevezetésében Cicero a hazatérés és az így visszanyert közösségérzet feletti örömeinek ad hangot,¹¹³ kiváltképp mivel – a korábban száműzött és utóbb hazatért államférfiakkal ellentétben – a maga részéről hazahívását nem kiterjedt rokonságának és a szenátori körökben szerzett, dinasztikus alapokon nyugvó befolyásának, hanem saját érdemeinek tudja be.¹¹⁴ Ezt követően ellenségei praktikáit¹¹⁵ és barátai bátorságát¹¹⁶ emeli ki, majd végezetül jövőbeli közéleti szerepvállalását¹¹⁷ helyezi kilátásba.¹¹⁸

Clodius még Cicero hazatérését követően is folytatta aknamunkáját: Cicerót okolta az ekkortájt jelentkező inflációért – így próbálva zavargásokat kelteni –, és

¹⁰⁶ Cic. *red. in sen.* 1.

¹⁰⁷ Cic. *red. in sen.* 3–7.

¹⁰⁸ Cic. *red. in sen.* 8–23.

¹⁰⁹ Cic. *red. in sen.* 24–28.

¹¹⁰ Cic. *red. in sen.* 29–31.

¹¹¹ A politikai beszédek görög előképeihez lásd SZOBOSZLAI-KISS Katalin: „A filozófia első megújítói a szofisták” *Műhely* 2013/2. 3–14.

¹¹² Cic. *red. in sen.* 32–39.

¹¹³ Cic. *red. ad Quir.* 1–5.

¹¹⁴ Cic. *red. ad Quir.* 6–11.

¹¹⁵ Cic. *red. ad Quir.* 12–14.

¹¹⁶ Cic. *red. ad Quir.* 15–17.

¹¹⁷ Cic. *red. ad Quir.* 18–25.

¹¹⁸ Mindkét beszéden végigvonul azon – Cicerót ekkoriban és a következő időszakban jellemző – tévképzet, miszerint száműzetése kizárólag Clodius, Gabinius és Piso mesterkedéseinek tudható be, és vak marad – vagy legalábbis vaknak tettei magát – a háttérben munkálkodó, totális hatalomkoncentrációra törő triumvirek, kiváltképp Caesar céljait és eszközeit illetően, nem észlelve (vagy önmaga elől is eltagadva), hogy az őt sújtó események bekövetkeztekor a nevesített bajkeverők csupán Caesar marionettfigurái voltak. E beszédekből az is kiolvasható, hogy hasonlóképpen hamis (és a magasra jutott *homo novus* hiúságától nem idegen) optikával szemléli önnön helyzetét – száműzetését az állam békéje érdekében, az összes jóra való polgár helyett önként vállalt bűnbak-szerepként beállítva –, és valóra nem váltható terveket fogalmaz meg abban közéleti szerepvállalása kapcsán azon reménytől hajtva, hogy még mindig a politika aktív alakítója lehet. Vö. FUHRMANN (105. l.) 156.

elkergette a házát újjáépíteni felfogadott munkásokat.¹¹⁹ A palatinusi telek Clodius által végrehajtott, szabálytalan *consecratio*jának érvénytelenségét, illetve annak megállapítását Cicero a *De domo sua* címen számon tartott beszédével érte el.¹²⁰

A *De domo sua* 57. szeptember 29-én, vagyis néhány héttel Cicero hazatérése után hangzott el a *pontifexek collegiuma*, vagyis a legfőbb római papi testület előtt. Beszédében Cicero amellett érvelt, hogy a Libertas istennő számára Clodius által végrehajtott felszentelés (*dedicatio*), amellyel palatiumi telkének egy része kikerült (volna) a magántulajdon tárgyát képező – és egyáltalában a *ius humanum* alá sorolható – vagyon kategóriájából, érvénytelen, s ily módon semmilyen akadály nem gördülhet az elé, hogy telke e részét is visszakapja.¹²¹

Cicero háza, amely a Palatiumon (a Palatinus-dombon) állt, a domb délkeleti kiszögellésén helyezkedett el a Via Nova és a Clivus Victoriae között, remek kilátást nyújtva a Forumra és a városra. A ház egyik oldalról a kimberek legyőzője és a 102-es év *consulja*, Q. Lutatius Catulus által építtetett oszlopcsarnok, a másik oldalról egy római lovag, Q. Seius Postumus telkének szomszédságában állt. A házat magát M. Livius Drusus, a 91-es esztendő néptribunusa építtette, utóbb Crassus tulajdonába került, és Cicero tőle vásárolta meg 62-ben. A szónok otthonát 58 márciusában – száműzetésbe vonulásának másnapján – kifosztották. Maga a ház Clodius törvénye alapján az állam, majd árverés útján – egy bizonyos Scato mint szinleges vásárló felhasználásával – Clodius tulajdonába került, aki az időközben elhunyt szomszéd, Q. Seius Postumus telkének egy részét is megszerezte, valamint Catulus oszlopcsarnokát is felújította, és azt Cicero ingatlanával összekapcsolta. Itt állíttatta fel Libertas, a szabadság istennőjének szobrát, és a telek érintett részét is az istennőnek szentelte.

Az 57. augusztus 4-i törvény, amellyel Cicerót hazahívták, elrendelte javai visszaadását és az őt ért károk megtérítését. Clodius azonban kifogást jelentett be a Libertasnak szentelt telekrész kapcsán azt állítva, hogy az immáron *res sacrá*nak minősül, vagyis nem kerülhet vissza Cicero tulajdonába. A szenátus erre szakvéleményt kért a *pontifexektől* e kérdést illetően, akik mind Clodiusnak, mind Cicerónak lehetőséget biztosítottak, hogy bizonyítékaikat eléjük tárják – előbbi értelemszerűen a felszentelés érvényessége, utóbbi pedig érvénytelensége mellett érvelt. Cicero beszéde értelemszerűen nem szorítkozik a szigorúan vett szakráljogi kérdésre – az *oratio* kétharmadában saját működésével és Clodius néptribunusi rémtetteivel foglalkozik,¹²² és csak zárásként tér rá az ügy valódi tárgyára.¹²³

A beszéd első része 57 szeptemberének legaktuálisabb politikai eseményei köré rendeződik.¹²⁴ Cicero hazatérésekor a gabona ára megemelkedett, Clodius pedig nem mulasztotta el kihasználni az alkalmat, hogy bandájával megpróbáljon zavar-

¹¹⁹ KRÜGER (59. lj.) 194.

¹²⁰ Wilfried STROH: „Das Rechtsproblem und der Aufbau von Ciceros Rede De domo sua” 2009, *stroh.userweb.mun.de/schriften/dedomosua.pdf*.

¹²¹ FUHRMANN (105. lj.) 195–201.

¹²² Cic. *dom.* 3–99.

¹²³ Cic. *dom.* 100–141.

¹²⁴ Cic. *dom.* 3–31.

gásokat szítani. Ezzel egyidejűleg Pompeius – saját befolyását erősítendő, ám egyúttal Caesar galliai sikerei révén nyert népszerűségét ellensúlyozandó – arra tett kísérletet, hogy felszámolja a gabonáínséget, ám ehhez a szenátustól rendkívüli jogköröket követelt. Cicero pedig – aki hazahívása okán hálára kötelezve érezte magát Pompeius iránt – eleget tett azon elvárásnak, hogy az *imperium extraordinarium* iránti előterjesztéssel álljon elő a szenátusban. Számos szenátor, lévén, hogy az előterjesztésben foglaltakat az állami berendezkedés alapelveivel összeegyeztethetetlennek ítélte, tiltakozásul elhagyta az ülést, Cicero azonban sikerrel vitte keresztül javaslatát, amelynek eredményeként Pompeius öt esztendőre korlátlan rendelkezési jogkört nyert a birodalom teljes gabonakészlete (*res frumentaria*) felett (*lex Cornelia et Caecilia de Cn. Pompeio*).¹²⁵

Clodius – amennyire ez a cicerói beszédből rekonstruálható – igyekezett kihasználni a Pompeius kapcsán megfogalmazott javaslat visszásságait, és a jórészt a szenátori, vagyis *optimata* származású papi testület tagjai előtt azzal érvelt, hogy ellenfele hálátlanul cserben hagyta a hazatérését teljes mellszélességgel támogató *optimata*kat, és előterjesztésével Pompeius néppárti politikája mellé állt ahelyett, hogy megtagadta volna a törvényjavaslat előterjesztését, illetve távol maradt volna a szenátusi ülésről. Cicero először tehát Clodius e – a *pontifex*ek szemében esetlegesen valóban súlyosnak tűnő – vádpontjaira válaszolt. Először az ülésen való részvételének szükségességét ecsetelte,¹²⁶ majd kifejtette: egyrészt komoly és rendkívüli intézkedésre volt szükség a Clodius és bandája által gerjesztett félelem és zűrzavar miatt,¹²⁷ másrészt neki magának többen igen nyomatékosan tudtára adták, hogy kötelessége elvállalni a törvényjavaslat előterjesztésének feladatát,¹²⁸ harmadrészt pedig Pompeius már eddig is számos területen oly fényes és a közérdeket szolgáló eredményeket ért el, hogy senkinek (Clodiusnak pedig a legkevésbé) sincsen joga bírálni a megszavazott felhatalmazást.¹²⁹

Ezt követően – saját száműzetésének történetét ismét előadva – kimerítő részletességgel taglalja Clodius működését. Először Clodius *arrogatio*jával, vagyis örökbefogadásával, illetve annak érvénytelenségével és ezen érvénytelenség közjogi következményeivel foglalkozik. (*Arrogatio* esetén önjogú személyt fogadtak örökbe. Erre eleinte a *comitia calatán* a *pontifex maximus* közreműködésével került sor. Az örökbefogadónak, akinek nem lehetett gyermeke, idősebbnek kellett lennie hatvan évesnél. Az *arrogatio* elfogadásáról – akárcsak egy törvény esetében – a népgyűlés szavazott. Az *arrogatio* révén az örökbe fogadott a *filius familias* személyi és vagyoni jogállásába került, vagyis hatalom alattivá és az örökbefogadó nemzetségének tagjává vált.) Clodius – aki patríciusi nemzetség sarjaként azért fogadtatta magát örökbe egy plebejussal, hogy így megnyiljíék előtte a népröbunusi tisztséghez vezető út – *arrogatio*ja több okból is érvénytelen volt: örökbefogadója nála fiatalabb volt, a határozat meghozatalát elvben megakadályozó kedvezőtlen

¹²⁵ Cic. *Att.* 4, 1; Liv. *epit.* 104; Dio Cass. 39, 9; Plut. *Pomp.* 49.

¹²⁶ Cic. *dom.* 3–10.

¹²⁷ Cic. *dom.* 11–13.

¹²⁸ Cic. *dom.* 14–17.

¹²⁹ Cic. *dom.* 18–31.

előjeleket figyelmen kívül hagyták, valamint a törvényi határidőket sem tartották be. Így tehát – vonja le a következtetést Cicero – Clodius nem vált a *plebs* tagjává, vagyis néptribunussá sem lett volna megválasztható, s ennek folyamányaként minden intézkedése és rendelkezése, amit e tisztség viselőjeként tett és hozott, semmis.¹³⁰ Clodius azon törvénye, amely a szónokot száműzetésbe kényszerítette – a beszédben foglaltak szerint – még további okokból is érvénytelennek tekintendő: *privilegium*ról, vagyis konkrét személyre szabott törvényről volt szó (ami többek között a XII táblás törvény tilalmába ütközik), az előfeltevéséül szolgáló indíték sem állja meg a helyét (hiszen Catilina híveinek kivégeztetésekor Cicero szenátusi felhatalmazás alapján járt el), valamint egyazon jogforrás több eltérő tárgyat szabályoz (ami szintén törvényileg kizárt), továbbá kényszert és erőszakot alkalmaztak megszavazásakor.¹³¹

Cicero ezt követően hosszas előadásba fog, amelyben – mint oly sokszor – megfogalmazza azt a meggyőződését, hogy a száműzetés önkéntes vállalásával az államot szörnyű polgárháborútól mentette meg, tehát Róma immáron másodszor (első alkalommal a Catilina-összeesküvés idején) köszönheti neki fennmaradását.¹³² Eközben ismét visszatér Clodius törvényeinek semmisségére,¹³³ valamint hosszas okfejtésben igyekszik bizonyítani, hogy – száműzetésének önkéntessége folytán – a néptribunus jogtalanul bélyegezte meg őt a *számkivetett (exul)* kifejezéssel.¹³⁴

Csupán mindezek után tér rá a beszéd tényleges tárgyára, vagyis a Clodius által végrehajtott *dedicatióra*. A pátoszt és a szarkazmust váltogatva fogja laza rendbe mondandóját: Clodiusnak éppen mint a gens Claudia (Clodia) tagjának kellene – a történeti példák okán – a legtöbbet tudnia a felszentelés érvényességi követelményeiről; hogy a felállított szobor igazából nem az istennőt ábrázolja, hanem egy kéjnőt mintáz; s hogy a *dedicatio* csalárd szándékkal, s már csak ezért is érvénytelenül történt.¹³⁵ Az érvénytelenség egyéb okai¹³⁶ között a jogilag legnyomósabbnak az az érv bizonyult, miszerint a *dedicatiót* a *magistratus* csak törvényi felhatalmazás alapján hajthatja végre, ami azonban Clodius esetében hiányzott.¹³⁷

Zárásul Cicero felhívja a *pontifexek* figyelmét döntésük politikai súlyára és arra a tényre, hogy hazatérése csak kedvező – tulajdona visszanyerését eredményező – döntésük esetén lehet valóban teljes és bevezetett.¹³⁸

A *pontifexek collegiuma* megállapította, hogy a felszentelésre sem a népgyűlésen meghozott törvény, sem a köznép *conciliumán* megalkotott *plebiscitum* nem jogosította fel Clodius, így tehát a *dedicatio* érvénytelen volt.¹³⁹ E szakvélemény alapján a szenátus Clodius kifogását elutasította, vagyis Cicero visszakaphatta

¹³⁰ Cic. *dom.* 34–42.

¹³¹ Cic. *dom.* 43–55.

¹³² Cic. *dom.* 56–67; 91–99.

¹³³ Cic. *dom.* 68–71.

¹³⁴ Cic. *dom.* 72–90.

¹³⁵ Cic. *dom.* 100–116.

¹³⁶ Cic. *dom.* 117–141.

¹³⁷ Cic. *dom.* 127.

¹³⁸ Cic. *dom.* 142–147.

¹³⁹ Kazimierz KUMANIECKI: „Ciceros Rede de haruspicum responso” *Klio* 1959. 135–152.

tulajdonát. Cicero e beszédét legjobb szereplései között tartotta számon, és az *oratio* azonnali kiadását vélte szükségesnek.¹⁴⁰ Az utókor ítélete már nem volt ennyire egyértelmű a *De domo sua* kapcsán, mivel kultúrtörténeti forrásértékét, jogi érvelésének logikáját és szónoki stíluselemeinek változatosságát elismerte ugyan, ám terjedőssége, túlzott didaktikussága és vitatható politikai állásfoglalásai (kiváltképp Pompeius melletti kiállása) miatt nem sorolta a szónok legtöbbszörre értékelt beszédei közé.¹⁴¹

A Clodius szította zavargások okán Milo ismét megpróbált a rendbontó ellen a *quaestio de vi publica* igénybevitelével fellépni, de a szenátus javaslatára elállt vádemelési szándékától.¹⁴² Clodius egyúttal támadást indított a Cicero hazahívása mellett határozottan sikra szálló P. Sestius ellen is, s 56. február 10-én egyszerre emelt vádat ellene *ambitus* (választási vesztegetés) és *vis publica* miatt¹⁴³ a *lex Plautia de vi* alapján¹⁴⁴ – az utóbbi ügy március 14-én Sestius felmentésével zárult.¹⁴⁵ A *de vi* emelt vád¹⁴⁶ – pontosabban a vádló, P. Albinovanus¹⁴⁷ – azt vetette Sestius szemére, hogy politikai céljai érdekében gladiátorokat toborzott és fegyverzett fel.¹⁴⁸ Clodius tanúként L. Aemilius Paulust, Gellius Publicolát¹⁴⁹ és többek között P. Vatiniust vonultatta fel.¹⁵⁰ A *quaestio* elnöki tisztségét M. Aemilius Scaurus *praetor* látta el, védőként Q. Hortensius, M. Crassus, L. Licinius Calvus és – szokásához híven utolsóként szólásra emelkedvén – Cicero léptek fel.¹⁵¹

A perben részt vevő *oratorok* politikailag igen heterogén társulást alkottak, hiszen köztük volt a triumvirátus egyik tagja, Crassus, a konzervatív beállítottságú Hortensius, a néppárthoz közelebb álló Calvus és mint középen elhelyezkedő, egyiséget teremtő személyiség, Cicero. Többek között e személyi összetétel is bátorítással szolgálhatott Cicerónak arra, hogy egy nagylélegzetű eszmeváltásban definiálja a római állam vezetésére hivatottak szerepét és a vezetés alapelveit.¹⁵²

¹⁴⁰ Cic. *Att.* 4, 2, 2.

¹⁴¹ FUHRMANN (105. lj.) 200.

¹⁴² Cic. *Sest.* 95.

¹⁴³ Vö. Pierre BOYANCÉ: „Cum dignitate otium” *Revue des Études Anciennes* 1941/3. 172–191; A *vis (publica)* tényállásához lásd ZLINSZKY (88. lj.) 114.

¹⁴⁴ FUHRMANN (105. lj.) 281.

¹⁴⁵ Cic. *Q. fr.* 2, 4, 1. Vö. FUHRMANN (105. lj.) 281.

¹⁴⁶ SÁRY Pál: *Sulla büntetőjogi reformjai* [PhD-értekezés] (Miskolc 2002) 167. A *lex Plautia de vi*ben foglalt tényállást szabályozta utóbb az 52-ben meghozott *lex Pompeia de vi*. 46 körül valószínűleg Caesar is szankcionálta az erőszakos cselekményeket a *lex Iulia de vi* segítségével, utóbb pedig a legrészletesebb, immáron a *vis publicát* és a *vis privatát* világosan elkülönítő törvényeket 17-ben Augustus hozatta meg. Bővebben lásd John N. HOUGH: „The Lex Lutatia and the Lex Plautia” *The American Journal of Philology* 1930/2. 135–147.

¹⁴⁷ KRÜGER (59. lj.) 194.

¹⁴⁸ Cic. *Sest.* 78. 84. 90. 92.

¹⁴⁹ Cic. *Sest.* 110.

¹⁵⁰ Cic. *Sest.* 132.

¹⁵¹ Cic. *Sest.* 3. Vö. FUHRMANN (105. lj.) 281.

¹⁵² MATERIALE (58. lj.) 148.

3. CLODIUS MEGGYILKOLÁSÁNAK CICERO ÁLTALI LEGITIMÁLÁSA

52. január 18-án Bovillaeben összecsapásra került sor az *optimata* és a néppárti politika két emblematis alakja, Milo és Clodius között, aminek eredményeként Milo kíséretének tagjai megölték Clodius. Milo védelmét Cicero vállalta, a záró tárgyalásra április 8-án került sor, ami egyúttal Cicero pályafutásának talán leggyengébb szereplését is jelentette: mind a *Clodiana multitudo*, mind Pompeius katonasága zavarólag hatott rá, a lárma és a közbekiabálások megakasztották, elbizonytalanították, mi több, megfélemlítették, az előkészített beszédet nem tudta a tervezett *constantia*val elmondani, összeszedetlenül, kapkodva beszélt. Elhangzott beszédét szokás szerint gyorsírással jegyezték, és ezt, illetve a bekiabálásokat is tartalmazó jegyzőkönyvet Pedianus Asconius, akitől az eseményekről meglehetősen pontos beszámolót kapunk, még olvashatta; vitathatatlan tény tehát, hogy a később kiadott *Pro Milone* – természetesen bizonyos gondolati átfedésektől eltekintve – nem azonos az 52. április 8-án elhangzott *oratio*val.

A következőkben érdemes áttekinteni a Milo-per és előzményei kronológiáját – elsősorban Asconius alapján, akinek (amikor a per után hozzávetőleg száz évvel megírta annak történetét) számos korabeli forrás, Cicero elhangzott beszéde és az adott időszak *Actája* is rendelkezésére állt. A kronológia felállítása során természetesen figyelembe vehetők és veendőek az e tekintetben kiegészítő jellegű források, így például Cicero levelei, Plutarchos és Dio Cassius leírásai is, azonban az utóbbiak értelemszerűen számos esetben tömörítve, olykor a drámai hatás kedvéért eseményeket összevonva adják elő a tényeket. Asconius nagyon ritkán keveredik önellentmondásba, így csak a legkritikább esetekben és a legnagyobb óvatossággal vélelmezhetjük elbeszéléséről, hogy pontatlan, tendenciózus, vagy szándékosan fiktív volna.¹⁵³ A vonatkozó dátumok minden esetben a caesari naptárreform előtti állapotot tükrözik, ennek során figyelemmel kell lenni arra, hogy az 52-es esztendő egy *intercalarius* hónapot is magában foglalt, tehát a hónapok rendje a következőképpen alakult: január huszonkilenc, február huszonnégy, az *intercalarius* huszonhét, március harmincegy és április huszonkilenc nappól állt.¹⁵⁴

52. január 18-án Q. Pompeius Rufus és C. Sallustius Crispus támadó hangvételelű beszédet tartottak Milo ellen a *contio plebisen*,¹⁵⁵ Milo még a *contio* befejezése előtt útra kelt a Via Appián Lanuviumba, ugyanis a település *dictatoraként* be kellett iktatnia papi tisztségébe a helyi kultusz *flamenjét* – Cicero szerint még aznap,¹⁵⁶ Asconius szerint pedig másnap.¹⁵⁷ Clodius már előző nap választási kampánykörútja egyik állomására, Ariciába ment, 18-án pedig hazatérőben megállt a

¹⁵³ Vö. Karl BÜCHNER: *Cicero. Bestand und Wandel seiner geistigen Welt* (Heidelberg: Winter 1964) 250.

¹⁵⁴ Ehhez átfogóan lásd Agnes Kirsopp MICHELS: *The Calendar of the Roman Republic* (Princeton: Princeton University Press 1967).

¹⁵⁵ Cic. *Mil.* 45; Asc. 3.

¹⁵⁶ Cic. *Mil.* 27.

¹⁵⁷ Asc. 3.

kis albai faluban, Bovillaeben, s nagy valószínűséggel felkereste Pompeius albai villáját is.¹⁵⁸ Milo a kilencedik óra (délután három óra) tájban, vagyis három órával a sötétség beállta előtt szakította meg útját Bovillaeben.¹⁵⁹ Utóbb – Asconius szerint a kilencedik, Cicero szerint a tizenegyedik órában (vagyis délután öt óraker)¹⁶⁰ – Milo, aki kocsin utazott feleségével, kísérőivel, felfegyverzett rabszolgáival és gladiátoraival (állítólag háromszázzal), majd észak felé lovagolt, három kísérőjével és hozzávetőleg harminc fegyveres rabszolgával.¹⁶¹ Az összecsapásra a Bona Dea-szentély előtt, Clodius birtoka közelében került sor,¹⁶² Asconius elbeszélése szerint Milo kíséretének egyik utolsó tagjai összeszólalkoztak Clodius kíséretével, Clodius visszafordult a lármára, és fenyegető gesztusaira válaszul Milo egyik embere elhajította a dárdáját, ami vállán találta el Clodiust. Clodiust egy közeli fogadóba vitték, Milo emberei azonban megrohmozták a fogadót, Clodiust pedig megölték.¹⁶³ Clodius hulláját kihajították az útra, amit Sextus Teidius szenátor talált meg, és vitt Rómába.¹⁶⁴ Az összecsapás eredményeként Clodius tizenegy rabszolgáját megölték, Milo két rabszolgája megsebesült, kocsisát pedig nagy valószínűséggel megölték.¹⁶⁵

A meggyilkolt Clodius palatinusi házánál hatalmas tömegben gyűlt össze a város söpredéke, Clodius felesége, Fulvia még aznap este közszemlére tette Clodius tetemét.¹⁶⁶ Másnap Titus Munatius Plancus néptribunus javaslatára a tetemet levitték a Forumra és a *rostrára* helyezték.¹⁶⁷ Plancus és Pompeius, akik igyekeztek megakadályozni Milo *consullá* választását, elkezdtek a tömeget Milo ellen hergelni; a csöcselék a tetemet a Curia-ba vitte, hogy elégesse, ám ennek során maga a Curia és a Basilica Porcia is tüzet fogott, és leégett.¹⁶⁸ Eközben a patriciusok gyűlést tartottak a Palatinuson, ahol M. Aemilius Lepidust *interrexé* választották, akitől a Pompeius által támogatott Scipio és Hypsaeus hívei azt követelték, hogy azonnal tartsa meg a választásokat, amit teljességgel törvénytelen lépésként az visszautasított. A tömeg azonnal megrohmoztta mind az *interrexet*, mind a távollévő Milo házát, azonban visszaverték őket, erre azonban a Libitina ligetéből rabolt fáklyákkal Scipio és Hypsaeus házához és Pompeius kertjeihez vonultak,¹⁶⁹ akit hol *consulnak*, hol *dictatormak* kiáltottak ki.¹⁷⁰

Marcus Caelius, Cicero egykori tanítványa és védenca néptribunusként népgyűlést hívott össze, ahol Milo és Cicero kifejtették, hogy Clodius csapdát állított Milónak, aki csupán a jogos védelem eszközével élt, amikor Clodiust megöl-

¹⁵⁸ Cic. *Mil.* 51. 54.

¹⁵⁹ Quint. *inst.* 6, 3, 49.

¹⁶⁰ Cic. *Mil.* 29; Asc. 4.

¹⁶¹ Cic. *Mil.* 28; Asc. 4. 12.

¹⁶² Cic. *Mil.* 53. 86; Asc. 4.

¹⁶³ Asc. 5–6.

¹⁶⁴ Asc. 6.

¹⁶⁵ Cic. *Mil.* 29; Asc. 7.

¹⁶⁶ Asc. 7.

¹⁶⁷ Asc. 7.

¹⁶⁸ Asc. 8; App. *civ.* 2, 21; Dio Cass. 40, 49.

¹⁶⁹ A *horti Pompeianihoz* lásd Plut. *Pomp.* 44, 3; Cic. *Phil.* 2, 109; Vell. 2, 60, 3; App. *civ.* 3, 14.

¹⁷⁰ Asc. 8.

te.¹⁷¹ Minthogy a fegyveres rendezavarások miatt nem lehetett választásokat tartani, olyan tartalmú *senatus consultum ultimum* született, hogy az *interrex*, a néptribunusok és Pompeius mint *proconsul* gondoskodjanak az állam biztonságáról, valamint Pompeius sorozzon hadsereget Itáliából a közrend helyreállítására.¹⁷²

Clodius halála után hozzávetőleg harminc nappal Q. Metellus Scipio panaszt emelt a szenátusban annak kapcsán, hogy a védelmi helyzetre történt hivatkozás jogtalan és valótlan, és vizsgálat, valamint per lefolytatását követelte.¹⁷³ Eközben, noha a nép egy része Pompeius *dictator*rá történő kinevezését követelte, a szenátus határozata alapján Pompeius a *consul sine collega* – közjogilag nehezen definiálható – tisztségét kapta meg.¹⁷⁴ Cicero immáron nem nagy esélyt adhatott Milo megválasztásának, aki a Clodius-hívek tombolásával és a vizsgálat kilátásba helyezésével, majd utóbbi elrendelésével két tűz közé szorult. Clodius meggyilkolása kétségkívül nem mutatkozott politikailag bölcs lépésnek Milo részéről, ám nagy valószínűséggel a személyes elégtétel érzésével tölthette el Cicerót,¹⁷⁵ aki a politikai szövetségesből immáron barátta vált Milo tettét mint morálisan teljes mértékben helyeselhető cselekedetet értékelte, egy sorba helyezve az állam megmentése érdekében emberölést elkövetni kényszerült Servilius Ahalával és Scipio Nasicával.¹⁷⁶

Az *intercalarius* huszonhatodik napján Pompeius – kifejezett hivatkozással a bovillaei eseményekre és a Curia felgyújtására – javaslatot tett a szenátusnak a *vis* és az *ambitus* szankciójának szigorítására, illetve mindkét büntető eljárási rendjének reformjára, amely szerint először a tanúkihallgatásra kerülne sor, majd a vádnak két, a védelemnek három óra álltak rendelkezésre érveik előadására.¹⁷⁷ Milo és hívei természetesen megérezték a *quaestio extraordinaria* felállításában rejlő veszélyt, és a következő napokban kísérletet tettek a törvény meghozatalának megghiúsítására, így például Caelius Rufus néptribunus is csak Pompeius fegyveres erővel való fenyegetésére kényszerült meghátrálni.¹⁷⁸ Az *intercalarius* huszonhetedik napján Cicero támogatása mellett Q. Hortensius javaslatot tett, hogy Clodius meggyilkolását, a Curia felgyújtását és Aemilius Lepidus házának megtámadását minősítsék *contra rem publicam* cselekményekké,¹⁷⁹ hogy ezzel elvegye a pompeiusi törvények Milo ellen irányuló élet, s hogy tettét a *quaestio ordinaria* keretében bírálhassák el.¹⁸⁰ Q. Fufius Calenus azt követelte, hogy Clodius halálát kezeljék az egyéb eseményektől elkülönítve,¹⁸¹ ezt a javaslatot azonban T. Mutatius Plancius és C. Sallustius Crispus megvétőzta.¹⁸² Március 1-jén a pompeiusi törvények elfoga-

¹⁷¹ Cic. *Mil.* 91; Asc. 9.

¹⁷² Asc. 10.

¹⁷³ Asc. 12.

¹⁷⁴ Asc. 14.

¹⁷⁵ Vö. Asc. 22.

¹⁷⁶ Cic. *Mil.* 8.

¹⁷⁷ Asc. 15.

¹⁷⁸ Asc. 16.

¹⁷⁹ Cic. *Mil.* 14.

¹⁸⁰ Andrew W. LINTOTT: „Cicero and Milo” *Journal of Roman Studies* 1974. 62–78; 72.

¹⁸¹ Cic. *Mil.* 14.

¹⁸² Asc. 20.

dásra kerültek,¹⁸³ érvényesítésükre pedig március 26-a után kerülhetett sor, miután a népgyűlés is elfogadta azokat. Eközben Cicero Ravennába ment, hogy megpróbálja – Pompeius politikai túlsúlyát ellensúlyozandó – rávenni Caesart: pályázzék *in absentia a consulatusra*.¹⁸⁴

Március 15-én Pompeius elhalasztatta a szenátus ülését azt állítva, hogy Milo fegyveres támadásától tart.¹⁸⁵ A következő ülésen P. Cornificius azzal vádolta Milót, hogy fegyverrel jött a szenátusba, Milo erre felemelte *tunicáját*, hogy lássák: fegyvertelenül érkezett. Cicero válaszul kijelentette, hogy minden, Milo elleni vád koholmány.¹⁸⁶ T. Mutatius Planus egy *contió*n megidézte Marcus Lepidus egyik szabadosát, M. Aemilius Philemont, aki azt állította, hogy mivel tanúja volt Clodius meggyilkolásának, Milo foglyul ejtette, és két hónapig rabságban tartotta. Asconius szerint ez az állítás – akár igaz volt, akár nem – alkalmasnak mutatkozott arra, hogy Milo ellen fordítsa a közhangulatot.¹⁸⁷ Plancus és Q. Pompeius Rufus szintén megidéztek egy *triumvir capitalist*, és afelől kérdezték, hogy őrizetbe vette-e Galatát, Milo egyik rabszolgáját, aki részt vett Clodius megölésében. A *triumvir capitalis* csak annyit tudott mondani, hogy a rabszolgát mint *fugitivust* egy *tabernában* fogták el, s hogy a néptribunusok nem engedték visszavinni Milóhoz. Másnap M. Caelius Rufus egy másik *tribunusszal* együtt visszavitte a rabszolgát Milóhoz.¹⁸⁸ Ciceróra egyre nagyobb nyomás nehezedett, hogy hagyja sorsára Milót, ő azonban elszántan kitartott mellette.¹⁸⁹

Március 26-án a népgyűlés elfogadta a két *lex Pompeiát* – erre az időintervallumra azért volt szükség, mert a 98-as *lex Caecilia Didia* előírta, hogy a *rogatio* és a *promulgatio* között *trium nundinum*nak kell eltelnie, s ez ekkorra járt le.¹⁹⁰ A pompeiusi törvények alapján felállított törvényszék *quaesitorá*vá L. Domitius Ahenobarbust választották meg.¹⁹¹ A Milo ellen *de vi* korábban vádat emelő két Clodius-unokaöcs *ambitus* miatt immáron az új törvények alapján emelt vádat Milo ellen, a vádhoz csatlakozott C. Ateius és L. Cornificius; P. Fulvius Neratus *de socialiciis* emelt vádat Milo ellen.¹⁹²

Március 27-e és április 3-a között A. Manlius Torquatus *divinatiót* tartott, hogy válasszon a négy jelentkező közül, akik az *ambitus* miatti vádat akarták képviselni, s a választás a *vis* miatt is vádat emelő idősebb Appius Claudiusra, Clodius egyik unokaöccsére esett, társvádlokként P. Valerius Leo és Cn. Domitius lépett fel.¹⁹³ Április 4-én a M. Marcellus elnökölte törvényszék előtt megjelentek Milo képvise-

¹⁸³ Asc. 23.

¹⁸⁴ Cic. *Att.* 7, 1, 4.

¹⁸⁵ Asc. 16.

¹⁸⁶ Asc. 17.

¹⁸⁷ Asc. 18.

¹⁸⁸ Asc. 19.

¹⁸⁹ Asc. 20–22.

¹⁹⁰ James S. RUEBEL: „The Trial of Milo in 52 BC. A Chronological Study” *Transactions of the American Philological Association* 1979. 231–249; 243.

¹⁹¹ Asc. 23.

¹⁹² Asc. 24.

¹⁹³ Asc. 25.

lői, és elérték, hogy az *ambitus* miatti pert a *vis* miatt lefolytatandó eljárás utánra halasszák.¹⁹⁴ Pompeiusnak némiképp sikerült megfékeznie Clodius híveit a tanúkihallgatás idejére. Ennek során fény derült a fogadó megrohamszerűsége, a fogadók megölésére és Clodius tetemének az útra kidobására.¹⁹⁵ M. Porcius Cato azt vallotta, hogy M. Favonius azt mondta neki: Clodius kijelentette január 15-én, hogy Milo három napon belül halott lesz.¹⁹⁶ Április 6-án Clodius anyósa, Sempronia és felesége, Fulvia tettek tanúvallomást, ami jelentős mértékben melléjük állította a közhangulatot.¹⁹⁷ Ezt követően T. Munatius Plancus *contiót* tartott, amelyen feltűzelte a tömeget, hogy ne engedjék Milót elmenekülni.¹⁹⁸

E perben került sor Cicero pályafutásának talán leggyengébb szereplésére: mind a *Clodiana multitudo*, mind Pompeius katonasága zavarólag hatott rá, a láрма és a közbekiabálások megakasztották, elbizonytalanították, mi több, megfélemlítették, az előkészített beszédet nem tudta a tervezett *constantia*val elmondani, összedetetlenül, kapkodva beszélt.¹⁹⁹ Elhangzott beszédét szokás szerint gyorsírással jegyezték, és ezt, illetve a bekiabálásokat is tartalmazó jegyzőkönyvet Asconius még olvashatta; vitathatatlán tény tehát, hogy a később kiadott *Pro Milone* – természetesen bizonyos gondolati átfedésektől eltekintve – nem teljességgel azonos az 52. április 8-án elhangzott *oratio*val.²⁰⁰ Utóbb e sikerületlen szerepléséről Cicero – eldönthetetlen, hogy színlelt vagy valós – közönnyel emlékezett meg.²⁰¹ Dio Cassius elbeszélése szerint Milo ezen a napon igyekezett rábeszélni Cicerót, hogy csak a törvénytörés megjelenése után szálljon ki *lecticájából*, hogy a katonaság és a felheccelt tömeg ne fokozza tovább feszültségét, hiszen beszédei megkezdésekor köztudottan mindig erős lámpalázzal küzdött.²⁰²

Az üzletek zárva tartottak a tárgyalás napján, a Forumot Pompeius serege biztosította, először a vádlók, Appius Claudius, M. Antonius és P. Valerius Nepos beszéltek, majd egyedüli védőként Cicero. Milót harmincnégy-tizenhárom arányban ítélték el.²⁰³ Április 8-án vagy 9-én Milót távollétében *ambitus* miatt is elítélték.²⁰⁴ Április 11-én vagy 12-én Milót távollétében ismételten elítélték *vis* miatt a *lex Plautia* alapján.²⁰⁵

Teljességgel szembeszökő a kapcsolat a *De re publica* zsarnokportréja,²⁰⁶ valamint a zsarnoknak a közéletből történő kiiktatására vonatkozó követelés megfo-

¹⁹⁴ Asc. 25.

¹⁹⁵ Asc. 28.

¹⁹⁶ Asc. 32.

¹⁹⁷ Asc. 28.

¹⁹⁸ Asc. 28.

¹⁹⁹ Plut. *Cic.* 35, 2–5.

²⁰⁰ Asc. 31.

²⁰¹ Cic. *opt. gen.* 10.

²⁰² Dio Cass. 40, 54, 2; 46, 7, 2.

²⁰³ Asc. 29–32.

²⁰⁴ Asc. 33.

²⁰⁵ Asc. 33.

²⁰⁶ Cic. *rep.* 2, 47.

galmazása²⁰⁷ és a „Milo mint *tyrannoktonos*” kép között.²⁰⁸ Ennek megfelelően a zsarnokság tehát nem valamiféle hivatal, tisztség vagy méltóság betöltése révén keletkezik; a zsarnok a zsarnokság lényegét személyiségében, lényében hordja, amely egyetlen célra irányul: a polgártársai feletti *dominatio*ra, végeredményében pedig a *regnum* megragadására.²⁰⁹ Így tehát az a *civis*, aki megszabadítja az államot a zsarnokság dögvészétől, nem más, mint *tutor et procurator rei publicae*, vagyis a közösség orvosa. A *Pro Miloné*ben a kontraszt élessé és világossá válik: Clodius *tyrannusként*,²¹⁰ halála zsarnoköléséért,²¹¹ Milo mint *conservator populi*, Clodius megölése révén pedig mint *tutor et procurator rei publicae* jelenik meg.²¹² Cicero a *tyrannus* történelmi példájaként Tarquinius Superbus, Sp. Maenius és Ti. Gracchus számos alkalommal említi,²¹³ a közelmúltból Verrest hozza fel.²¹⁴ Politikai ellenfelei és ellenségei Cicerót magát is többször titulálták *tyrannusnak*.²¹⁵

A *Pro Miloné*ben e gondolatmenet s e képek jól nyomon követhetők. Cicero két *paragraphust* szentel Clodius szexuális kicsapongásainak,²¹⁶ hármat vallási vétségének,²¹⁷ és kiemeli a természet- és a tételes joggal szemben elkövetett bűntetteit.²¹⁸ Mindez jól megalapozza a Clodius vadállati lényéről festett képet: a törvényi háló, amely a *regnumra* törő Clodius,²¹⁹ a vadállat befogására szolgált, s amelyből többször kisiklott, valamint a sötétben bujkáló-rejtőzködő fenevad ábrázolása a vadállat-létet képezi le.²²⁰ A vadállat-toposz a cicerói *corpusban* mind Clodius,²²¹ mind Antonius jellemzése során többször előkerül.²²² Clodius tehát nem volt más, mint a római *societas* rendjét felforgató, a derék polgárokat – többek között Cicerót és Pompeiust is – rettegésben tartó *belua*,²²³ aki a *dominatio* megszerzését a törvények felforgatásával (*legibus Clodianis*) is megpróbálta keresztülvinni, amint ez minden zsarnok sajátja,²²⁴ s amely jogtörő törvényeknek, pontosabban a *lex*

²⁰⁷ Cic. *rep.* 2, 51.

²⁰⁸ Ehhez részletesebben lásd Karl BÜCHNER: „Der Tyrann und sein Gegenbild in Ciceros Staat” in Karl BÜCHNER (szerk.): *Studien zur römischen Literatur II.* (Wiesbaden: Steiner 1962) 116–147; Richard HEINZE: „Ciceros 'Staat' als politische Tendenzschrift” *Hermes Zeitschrift für klassische Philologie* 1924. 73–94.

²⁰⁹ BÜCHNER (2008. lj.) 121. A *regnum* és a *libertas* ellentétéhez lásd Ernst MEYER: *Römischer Staat und Staatsgedanke* (Zürich – Stuttgart: Artemis 1964) 345.

²¹⁰ Cic. *Mil.* 35.

²¹¹ Cic. *Mil.* 80. 83. 89.

²¹² Cic. *Mil.* 80. Vö. BÜCHNER (2008. lj.) 138.

²¹³ Vö. Mark Edward CLARK – James S. RUEBEL: „Philosophy and Rhetoric in Cicero's Pro Milone” *Rheinisches Museum* 1985. 57–72; Andrew W. LINTOTT: „The Quaestiones de Sicariis et Veneficis and the Latin Lex Bantina” *Hermes Zeitschrift für klassische Philologie* 1978. 125–138.

²¹⁴ Cic. *Verr.* 2, 3, 20.

²¹⁵ Cic. *Vat.* 23; *Sest.* 109.

²¹⁶ Cic. *Mil.* 55–56.

²¹⁷ Cic. *Mil.* 85–87.

²¹⁸ Cic. *Mil.* 44. 73.

²¹⁹ Cic. *Mil.* 43. 76–78.

²²⁰ Cic. *Mil.* 40–41.

²²¹ Cic. *Sest.* 16; *Mil.* 40. 85; *har. resp.* 5.

²²² Cic. *Phil.* 3, 28; 4, 12; 7, 27.

²²³ Cic. *Mil.* 37–39.

²²⁴ Cic. *Mil.* 89. Vö. Cic. *dom.* 43; *Pis.* 58.

*Clodia de capite civium*nak 58-ban kis híján maga Cicero is áldozatul esett. (A személyre szabott, illetve a kedvezményezett vagy a szankcióval sújtottat név szerint említő törvények, vagyis az ún. *privilegia* már a XII táblás törvény alapján érvénytelennek minősültek.²²⁵)

Amikor Cicero Milo védelme kapcsán a jogos védelmi helyzet jogellenességet kizáró körülményére hivatkozik,²²⁶ egyfelől a *lex Cornelia de sicariis* vonatkozó passzusának terminológiájával támasztja alá érvelését,²²⁷ másfelől azonban a nem tételszerűen leírt, hanem az emberrel veleszületett és magából a természetből merített jogra hivatkozik Milo tettét igazolandó, hiszen ha az orgyilkos, a támadó, a rabló vagy az ellenség fegyverrel tör valaki életére, akkor minden eszközt igénybe vehet az élete védelmében.²²⁸

A szónok azonban nem marad meg annál, hogy Milo tettének jogszerűségét bizonyítsa: Clodius megölése nemhogy nem büntetést, hanem éppenséggel dicséretet érdemelne, hiszen óriási szolgálatot tett, mondhatni önzetlenül a *res publicáért*, mint ahogy – Cicero állítása szerint – minden cselekedetét a közjó iránti elkötelezettsége motiválta.²²⁹ Ebben a szellemben beszélteti Milót is, akivel a polgároknek és az államnak nyugodt és háborítatlan életet kívántat akár saját száműzetése árán is.²³⁰

Az alábbiakban érdemesnek látszik végigkövetni, miszerint Cicero a *Pro Milone* ránk maradt változatában Milo ábrázolásában következetesen érvényesíti azt a tendenciát, hogy védencét és annak a *res publica* érdekében véghezvitt tetteit saját, a Catilina-összeesküvés elfojtása során szerzett érdemeihez hasonlítsa, illetve ketjük személyét azonosítsa. Mindez elsődlegesen egy adott politikai célt szolgálhattott: ahogyan saját sorsa példázza a jogtalan száműzetésből való visszatérés-visszahívás lehetőségét, Milo esetében is annak visszahívásában reménykedik, illetve az *oratio* publikálásával is ezt kívánja előmozdítani.²³¹

A két személy, Cicero és Milo azonosításának kulcspontjai a következők: mindketten nemes szolgálatot tettek az államnak, hiszen megszabadították a közösséget a zsarnoktól, ám a hálátlan tömeg mindkettejüket száműzetésbe kényszerítette. E hasonlóságoknak logikus következményként kellene maguk után vonniuk: ha Cicero diadallal térhetett vissza száműzetéséből, akkor Milónak is haza kell térnie. Cicero és Milo ellensége azonos princípiumot testesít meg: az azonosítás során Cicero Clodius második Catilinaként jeleníti meg, ám e kép nem a *Pro Milone*-ben fordul elő először – száműzetéséből való hazatérése után többször felbukkan ez az azonosítás, így például a *De domo sua*-ban Clodius mint *felix Catilina* jelenik

²²⁵ XII tab. 9, 1; Cic. *leg.* 3, 44.

²²⁶ Cic. *Mil.* 10–11.

²²⁷ R. CAHEN: „Examen de quelques passages du Pro Milone” *Revue des Etudes Anciennes* 1923/2. 119–138; 122.

²²⁸ Cic. *Mil.* 10.

²²⁹ Cic. *Mil.* 6.

²³⁰ Cic. *Mil.* 93.

²³¹ Aislinn MELCHIOR: „Twinned Fortunes and the Publication of Cicero’s Pro Milone” *Classical Philology* 2008/3. 282–297.

meg.²³² A *Pro Milone*-ben a Clodius–Catilina azonosítás inkább bizonyos *appositiók* alkalmazásával, mintsem név szerint történik meg. Ehhez érdemes a *Pro Milone* szóhasználatát a Catilina elleni beszédekével összevetni. Mind Catilina, mind pedig az összeesküvők főbb jellemzői a *furor*²³³ és az *audacia*,²³⁴ ők maguk *latrőként*,²³⁵ *insidiatorként*²³⁶ és *parricidaként* jelennek meg.²³⁷ Clodiusra és híveire ugyancsak a *furor*²³⁸ és az *audacia*²³⁹ jellemző, a *latro*,²⁴⁰ az *insidiator*²⁴¹ és a *parricida* minősítés pedig nemkülönben.²⁴² A Catilina–Clodius azonosítás a legvilágosabban azon a ponton bontakozik ki, ahol a szónok saját száműzetésének okairól beszél,²⁴³ s ennek kapcsán Clodius mintegy az államot felforgató Catilina „jogutódját” jellemzi.

Ennek megfelelően Cicero Milo szerepét azonosítja sajátjával, mindkettejüket a valódi hazaszeretet archetipikus megjelenítőjeként ábrázolva, akik az államot – Milo esetében – a zsarnok, vagyis Clodius megölése, illetve – Cicero esetében – Catilina elkergetése, valamint az összeesküvők kivégeztetése magasztos feladatának felvállalásával kvalifikálták e szerepre, akárcsak a hajdani idők nagyjai, a Spurius Maelius megölő C. Servilius Ahala, a Tiberius Gracchusszal végző Publius Scipio Nasica, a *senatus consultum ultimum* adta lehetőségekkel élő és Caius Gracchusszal végző Lucius Opimius, és a L. Saturninust ártalmatlanná tevő Caius Marius.²⁴⁴ A Catilina elleni első beszédben a szónok pontosan ugyanezen férfiak példáját idézi hallgatósága elé, amikor Catilina ártalmatlanná tételét sürgeti.²⁴⁵ Tekintettel arra, hogy a Catilina elleni beszédek a *Pro Milone* publikálása idején a római szónoki képzés kívülről megtanulandó *exemplumait* képezte, Cicero bizton számíthatott arra, hogy a perbeszéd olvasói egyértelműen felismerik a felsorolásban rejlő reminiscenciát, és ebből levonják a szükséges következtetéseket Milo és Cicero, valamint Clodius és Catilina szerepének párhuzamait tekintve.²⁴⁶ Milónak önmagával történő azonosítása ugyanakkor további csábító lehetőséget rejt magában: a Clodius megölő Milo személyében ő diadalmaskodhat a halott ellenség felett.²⁴⁷

²³² Cic. *dom.* 72.

²³³ Catilina kapcsán: Cic. *Cat.* 1, 1. 2. 15. 23; az összeesküvők kapcsán: Cic. *Cat.* 1, 31; 2, 19. 25; 3, 4; 4, 12.

²³⁴ Catilina kapcsán: Cic. *Cat.* 1, 1. 4. 7; 2, 3. 10; az összeesküvők kapcsán: Cic. *Cat.* 2, 10; 3, 27.

²³⁵ Catilina kapcsán: Cic. *Cat.* 1, 23. 31; 2, 16; az összeesküvők kapcsán: Cic. *Cat.* 1, 33; 2, 7. 22.

²³⁶ Catilina kapcsán: Cic. *Cat.* 1, 11. 32; 2, 6; az összeesküvők kapcsán: Cic. *Cat.* 2, 10.

²³⁷ Catilina kapcsán: Cic. *Cat.* 1, 17. 29; az összeesküvők kapcsán: Cic. *Cat.* 1, 33; 2, 7. 22.

²³⁸ Clodius kapcsán: Cic. *Mil.* 3. 27. 32. 35. 77; Clodius hívei kapcsán: Cic. *Mil.* 34.

²³⁹ Clodius kapcsán: Cic. *Mil.* 6. 30. 32.

²⁴⁰ Clodius kapcsán: Cic. *Mil.* 17. 18. 55.

²⁴¹ Clodius kapcsán: Cic. *Mil.* 6. 10. 11. 14. 27. 30. 54; Clodius hívei kapcsán: Cic. *Mil.* 19.

²⁴² Clodius kapcsán: Cic. *Mil.* 18. 86.

²⁴³ Cic. *Mil.* 36–37.

²⁴⁴ Cic. *Mil.* 82.

²⁴⁵ Cic. *Cat.* 1, 3–4.

²⁴⁶ MELCHIOR (231. lj.) 290.

²⁴⁷ MELCHIOR (231. lj.) 293.

4. ZÁRÓ KÖVETKEZTETÉSEK

Írásunkban Cicero és P. Clodius közötti viszonyt elemeztük a szónok politikai és perbeszédeinek tükrében. A jogalkotásban az ún. *leges Clodiae* révén számos ponton a köztársaság alkotmányos rendjének felszámolása irányába ható viszály három fő momentumát vettük górcső alá: a 62-es Bona Dea-ügyet (annak 71-es előzményeit is ideértve), Cicero 58-ban bekövetkezett, Clodius által kikényszerített *exilium*át, illetve 57-ben bekövetkezett hazatértét, valamint Clodius 52-ben történt meggyilkolását követő, Milo ellen emelt vádat és Cicero ebben vitt védői stratégiáját.

Cicero mindhárom esemény során a törvényes rend őreként kísérelt meg fellépni, és vált több alkalommal is Clodius *contra legem* jogalkotásának áldozatává. Clodius halálát követően Cicero *oratió*iból és egyéb írásaiból az a kép bontakozott ki, hogy a szónok Clodiusban a köztársaság válságának okozóját, és nem a válság egyik tünetét látta; a megoldást pedig abban vélte megtalálni, hogy a szenátus végérvényesen elhatárolódjék Clodiustól. Ennek érdekében nagy szónoki invencióval párhuzamot vont Clodius és Catilina politikai szerepe között, lévén hogy utóbbit *de iure* is sikerült törvényen kívül helyeztetnie. A következő évek és évtizedek eseményei határozottan rácsúfoltak Cicero – csupán látszatzmegoldást, illetve tüneti kezelést kínáló – válságkezelési javaslataira, valamint a köztársasági intézményrendszer és a triumviri törekvések összeegyeztethetősége kapcsán megfogalmazott reményére.